

Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler

Educational Transformations in the Process of Transition from the Ottoman Period to the Republic

Prof. Dr. Yahya Akyüz

Özet

Osmanlı son dönemlerinden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçilirken eğitim öğretim alanında yaşanan dönüşümlerin araştırılıp ortaya konması büyük önem taşımaktadır.

18. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar durgun bir hayat süren Osmanlı toplumunda eğitim hem bu durgun ortamın sürmesine katkıda bulunuyor, hem de bu durumdan etkileniyordu. Dönemin en yaygın eğitim kurumları *sıbyan mektepleri* ile *medreselerdi*.

Osmanlılarda eğitimin toplumu dönüştürme işlevinden önce, bizzat kendisinin dönüşüme uğramaya başladığı görülür. Bunda askerî ve siyasî olaylar etkili olmuştur. Bu şekilde, 1776'lardan itibaren önce askerî okullar açılmaya başlamıştır.

1839'da Tanzimat fermanının ilânı ile başlayan döneme gelinceye kadar, Osmanlı toplumunda çocuğa, gence ve onların eğitimine bakış dinî ve geleneksel bir nitelik taşıyordu. Örneğin, Sultan II. Mahmut'un ilköğretimi zorunlu kılan 1824 tarihli fermanında ilköğretimin zorunlu olmasının başlıca gerekçesi olarak çocukların önce dinlerini öğrenmeleri gerektiği ileri sürülmüştü.

1839'da başlayan Tanzimat döneminde ise artık ailenin ve devletin eğitim görevlerini sadece dinî ve geleneksel açıdan ele alan görüşler zayıflamaya yüz tutmuş, ailenin ve devletin eğitim görevlerine onların çocuklara ve topluma olan sorumlulukları açısından yaklaşılmaya başlanmıştır. Bu gelişmenin temelinde, esas olarak, kimi devlet adamları ve yazarlar, eğitimcilerin öz eleştiride bulunup, toplumun bilgisizlik içinde ve geri kalmış durumda olduğunu fark etmeleri, devletin kötüye gidişinin temel nedenlerinden biri olarak ailede ve okuldaki geleneksel eğitim öğretim anlayış ve uygulamalarını görmeleri ve bunları değiştirme gereğine inanmaları olgusu yer alır. Siyasî açıdan bu dönemde çocuk ve gençlere okullarda "Osmanlılık" ideali aşılanmaya çalışılmıştır. Bu konuda Namık Kemal'in şu görüşleri çok önemlidir: "Çeşitli mezhep ve ırklardan çocuklar aynı okullarda yetiştirilirse, zamanla ülkedeki halkların arzulanan bir kaynaşması meydana gelebilir. Birbirlerine sarılarak büyüyen fidanların sonradan ayrılmasının imkânsız olması gibi..."

Cumhuriyet öncesi çocuk ve gençlere ilişkin olarak eğitim alanında çok önemli bir dönüşüm de 1908'de başlayan II. Meşrutiyet döneminde yaşanmıştır. Özellikle 1912-1913 yıllarındaki Balkan savaşları yenilgisinin ve felâketlerinin neden olduğu bu dönüşümün ana fikri şudur: Osmanlıların küçük Balkan devletlerine yenilmesi Osmanlı toplumunda çok yaygın olan cehaletten ve toplumun devlet kapısına memur olmaya çok değer vermesinden ileri gelmiştir. Toplumun ve kendilerinin acımasızca bir öz eleştirisini yapan aydınlara göre eğitim artık memur yetiştirme amacını bırakıp bilim, sanat, teknoloji, ticaret... alanlarına yönelecek ve bu alanlarda başarılı olacak uzmanlar ve girişken insanlar yetiştirmelidir. Ancak, II. Meşrutiyet dönemindeki savaşlar ve çeşitli sosyal felâketler nedeniyle eğitimde yeni düzenlemeler yapılamamış, fakat bu dönem, çeşitli fikir tartışmaları nedeniyle Cumhuriyet döneminin bir laboratuvarı olmuştur.

Osmanlı'dan beri eğitimde dönüşümler ve eğitim yoluyla toplumsal dönüşümlerde kimi devlet yöneticilerinin etkileri de çok belirleyici olmuştur. Bunların başında Atatürk gelir. Tüm öğrencilik yaşamını Osmanlı son döneminde geçiren, devletin çöküşünün eğitimsel nedenlerini çok iyi gözleyen Atatürk, bu çöküşü esas olarak millî olmayan, pasif insanlar yetiştiren, hayata yönelik bilgi ve davranış kazandırmayı amaçlamayan eğitim sistemine bağlamış ve Cumhuriyetin artık tamamen farklı bir eğitim sistemine sahip olmasını istemiş ve Cumhuriyet

için gerekli olan erdemli, çalışkan, aktif, vatansever nesiller yetiştirme görevlerini öğretmenlere vermiş ve eğitimin millî ve bilimsel olmasını istemiştir.

1924'te çıkarılan Öğretim Birliği Yasası ile, 1928'de harf devrimi ile, o yıllarda karma eğitim ve kadın hakları devrimleri ile hem eğitim hem sosyal hayatta çok önemli dönüşümler gerçekleştirilmiştir.

Atatürk, ayrıca, ülkemizi Batı uygarlığının üstüne çıkarmayı hepimize hedef olarak göstermiştir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, eğitim ve sosyal değişme

Abstract

It is important to study and find out the transformations in education during the transition from the last periods of the Ottoman Empire to the Turkish Republic.

Education was not only contributing to the still lifestyle of the Ottoman society until the end of the 18th century, but it was also affected by that lifestyle. The most common educational institutes of the period were elementary schools and madrassas.

In Ottomans, the function of education as a transformer of the society was preceded by the education itself being transformed. In this process, the military and political events had been influential. To this end, starting with 1776, first the military schools were started to be opened.

Until the period which commenced with the proclamation of the Tanzimat in 1839, the view in the Ottoman society toward the child, youngster and their education had a feature of being religious and traditional. For example, in Sultan Mahmut the Second's edict which made elementary education mandatory, the reason to make elementary education mandatory was cited as children's need to first learn their religion.

In the Tanzimat (Reformation) period which started in 1839, the views that see the families' and the state's educational duties as only religious and traditional started to weaken, and these duties were started to be considered from the aspect of their responsibility toward children and the society. This development was rooted on several statesmen's, authors' and educationists' self-criticism and recognition of societies' lack of knowledge and having stayed backward, and seeing this traditional view of education as a primary reason for the state's decline. From the political aspect, in this period, the ideal of being "Ottoman" was attempted to be infused in children and youngsters of the day. This was to be achieved in schools. Namık Kemal's following thoughts in this topic are of utmost importance: "If children from various races and ethnicities are educated together in schools, in time, the desired fusion of peoples in the nation can be achieved. This may be resembled to the impossibility of separating out trees whose saplings have grown together embracing each other..."

A very important transformation toward children and teenagers in the pre-republic period was seen in the second Mesrutiyet period which started in 1908. The central aspect of this transformation, which was especially caused by defeat in the Balkan Wars in 1912-1913, was: The defeat of the Ottomans against smaller Balkan countries was attributed to the prevalent ignorance in the Ottoman society and the high value placed at being civil servants for the state. According to the intellectuals who violently criticized the society as well as themselves, education should stop pursuing the goal of developing civil servants; it should instead focus on science, art, technology, trade ... and produce specialists and entrepreneurs who can be successful in these areas. However, as a result of wars and social tragedies in this period new regulations in education could not be realized. Despite this, the second Mesrutiyet period, due to various ideological discussions and arguments became a laboratory for the Republic era.

Since the Ottomans, some state administrators have been very influential in transformations in education as well as transformations in society through education. The foremost of these is Atatürk. Having spent his entire educational life in the last period of the Ottoman Empire, he keenly observed the educational roots of the collapse of the Ottoman state. Atatürk attributed this collapse primarily to the education system which trained non-nationalistic, passive individuals, and that which did not aim to develop knowledge and behaviors necessary for life.

He desired the Republic to have a completely different system of education and he gave the responsibility of upbringing virtuous, hardworking, active, nationalistic generations to the teachers. He wanted education to be national as well as scientific.

With the Unification of Education Law in 1924, revolution of the alphabet in 1928, and revolutions of mixed education and women's rights in those years, very significant transformations transpired in both educational and social life.

Atatürk also set a goal for all of us to advance our nation to a level above the western civilization.

Keywords: Ottoman Empire, Turkish Republic, education and social change

Giriş

Bir ülkede eğitim ile toplumsal dönüşümler arasında sıkı ilişkiler bulunduğu genel kabul gören bir görüştür. Hatta, az gelişmiş ülkelerde eğitim geliştirilirse yoksulluğun ortadan kalkacağı, ülkenin kalkınıp refaha kavuşacağı kanısı yaygındır.

Ancak, eğitim çok önemli olmakla beraber, toplumsal dönüşümlerde tek etken değildir. Ayrıca, eğitim, toplumsal dönüşümlerde etkili olurken bizzat kendisi de dönüşüme uğrar. Toplumsal dönüşüm mutlaka “toplumsal gelişme” anlamına da gelmez. Toplumsal dönüşümler, “ileri” ve “geri” gidişler şeklinde gerçekleşebilir.

Acaba, Osmanlı son dönemlerinden Türkiye Cumhuriyetine geçilirken eğitim öğretim alanında ne gibi dönüşümler yaşanmıştır? Araştırılıp ortaya konmaları büyük önem taşıyan bu dönüşümlerin başlıcaları bu makalemizde ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Geleneksel Osmanlı Toplumunda Dönüşümler ve Eğitim

18. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar durgun bir hayat süren Osmanlı toplumunda eğitim hem bu durgun ortamın sürmesine katkıda bulunuyor, hem de bu durumdan etkileniyordu. Dönemin en yaygın eğitim öğretim kurumları *sıbyan mektepleri* ile *medreselerdi* (Akyüz, 201: 88-94).

Eğitimde İlk Yenileşme Hareketleri Dönemi (1776-1839)

Osmanlılarda eğitimin toplumu dönüştürme işlevinden önce, bizzat kendisinin dönüşüme uğramaya başladığı görülür. Bunda da askerî ve siyasî olaylar etkili olmuştur. Bu olaylar önce yeni askerî okulların kurulmasına yol açmıştır.

Rus donanması, 1770’te Çeşme limanına sığınmış bulunan Osmanlı donanmasını ani bir baskınla yakmıştı. Bu felaket, Osmanlı yöneticilerini öncelikle bir askerî deniz mühendislik okulu açmaya götürdü. Bu olayın devletin güçlenmesi için yöneticilere kapsamlı bir toplumsal dönüşümün gerekli olduğunu hissettirmesi gerekirken böyle olmadı: Askerî okulların açılması ile yetinildi.

İlk açılan okul *Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn*’dur (1776). Sonra *Mühendishane-i Berri-i Hümayûn* adında kara mühendislik okulu açıldı (1795). Bunları *Askerî Tıbbiye* (1827) ve *Harbiye* (1834)’nin açılması izledi.

Eğitimde ilk yenileşme hareketlerinin başladığı bu dönemin eğitim özellikleri ve eğitimde yaşanan başlıca dönüşümler şunlardır (Akyüz, 201: 143-147):

1. Eğitimde yenileşmeye askerî okullar açılarak başlanmıştır. Buralarda yabancı öğretmenlere

de görev verilmiş, ilk kez Batı dilleri (Fransızca, İngilizce) programlara girmiştir. Bu okullarla, ilk kez Batı müspet bilimini öğrenme yolunda bir kapı açılmıştır.

2. 1826’da Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır. "Hayırlı olay" anlamında buna Vak'a-i Hayriye denir. Medrese zihniyeti böylece önemli bir destekçisini kaybetmekle beraber yine güçlü biçimde sürmektedir.
3. İlköğretim zorunluluğu ilk kez bu dönemde getirilmiştir (1824).
4. Batı ile ilişkiler artmış ve ilk kez 1830’larda Avrupa’ya öğrenci gönderilmiştir.
5. Türkçe yayımlanan ilk gazete, *Takvim-i Vekayi* adıyla bu dönemde çıkmıştır (1831). Süreli yayınlar zamanla toplumun eğitim ve kültür düzeyini olumlu biçimde etkilemişlerdir.

Eğitimde ilk yenileşme hareketleri döneminde girişilen bu yeniliklerin zamanla toplumda önemli etkileri olmuştur. Örneğin, dinî bir amacı olsa da, yeterli biçimde uygulanmasa da 1824’te Sultan II. Mahmut’un bir fermanıyla ilköğretim zorunluluğunun getirilmesi çok önemli bir olaydır.

Tanzimat Dönemi (1839-1878)

Abdülmecit (1839-1861) 1839’da tahta çıkınca, Reşit Paşa’nın etkisiyle, *Tanzimat Fermanı* (ya da *Gülhane Hatt-ı Hümayûnu*) denen bir ferman yayımlanmış, siyasal ve sosyal bazı düzenlemeler yapılacağını duyurmuştur. Böylece, *Tanzimat* (düzenlemeler) dönemi başlamıştır. Aynı doğrultuda, 1856’da *Islahat Fermanı* yayımlanmıştır. Sonra Abdülaziz Padişah olmuş ve 1876-78’lerde bu dönem kapanmıştır.

Tanzimat dönemi eğitiminin temel özellikleri ile eğitimde yaşanan başlıca dönüşümler şunlardır (Akyüz, 201: 157-159):

1. Tanzimat döneminde, başlıca üç nedenle eğitim alanında yenileşmelere girişilmiştir:
 - a. Tarihî gelişim süreci içinde, ülkede yenilikler gerekli bir ihtiyaç olduğu ve halkın eğitilmesi "Devlet ve hükümetin önemli bir görevi" olarak görüldüğü için (1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*). Tanzimat döneminde Osmanlı eğitim reformu, devlet bünyesindeki reformlardan biri olarak düşünülmüş ve ötekiler gibi, “Batılılaşma” şeklinde anlaşılmıştır (Somel, 200: 271).
 - b. Osmanlı yönetimine ve Türklere karşı düşmanca davranan Avrupa kamuoyunu kazanmak umuduyla.
 - c. Avrupa devletlerinin baskıları nedeniyle.

2. Eğitimin *geliştirilmesi*, *devleti felakete gidişten kurtaracak bir yol olarak görülmeye başlanmıştır*. Eğitimin böyle bir siyasal ve toplumsal işlevinin bulunduğu farkedilmesi, eğitim tarihimizde çok önemli bir teşhistir ve o zamandan beri değerini korumuştur.
3. Eğitimciler ve yazarlar, ailenin ve devletin eğitim görevlerini, çocuklara ve topluma olan sorumlulukları açısından ele almaya başlamışlardır (Akyüz, 199: 439-445).
4. Eğitim bir *bilim* olarak görülmeye ve eğitim bilimi kitapları yazılmaya başlanmıştır (Akyüz, 1993: 125-150).
5. *Okul ve sınıf ortamının* düzenlenmesine, yeni ders araç gereçlerinin kullanılmasına, genel ve özel yeni öğretim yöntemlerinin denenmesine gidilmiştir.
6. *Örgün eğitim* alanında İstanbul'da ve taşrada büyük çabalar gösterilmiş, bazıları günümüzde de etkinliğini sürdüren birçok okul kurulmuştur.
7. Medrese dışındaki örgün eğitimde *ilk, orta, yüksek* şeklinde bir derecelmeye gidilmiş ve kısmen kâğıt üzerinde kalsa da, kapsamlı düzenlemeler düşünülmüştür (1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*). Eğitim yönetiminde yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir (Maarif-i Umumiye Nezareti).
8. Örgün eğitimin kurulup geliştirilme çabaları mantiki bir sıra izlememiş, ilköğretime hemen hiç el atılmadan orta ve yüksek öğretimde düzenlemelere gidilmiştir.
9. Örgün eğitimde mantiki sıra izlemeyen girişimler, esas olarak, medreselilerin tepkisinden kaçınmak, medreseler ve geleneksel sıbyan mektepleri dışında yeni okullar açmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Fakat, medrese zihniyeti, eğitimdeki yenileşmeleri yine de kolay benimsememiştir.
10. İlköğretimdeki gelişmeler biraz geriden de gelse, Nisan 1847 *Tâlimatı* ile *zorunlu ilköğretimin 6 yıla* çıkarılması ve kısmen uygulanması çok önemli bir yeniliktir. Özellikle bu *Tâlimat* ile ve eğitimcilerin yayınları ile çocuğa ve eğitimine bakışta geleneksel yaklaşımlar değişmeye, çağdaş ve bilimsel görüşler yerleşmeye başlamıştır (Akyüz, 1994: 1-47).
11. Medreselerin *düzeltilmesine gidilmemiş*, bazı meslek medreseleri açılmıştır.
12. Öğretim kurumlarında birlik olmadığı için, uzun yıllar, “medrese”, “Tanzimat mektepleri”, “askeri mektepler”, “azınlık” ve “yabancı” mektepler gibi çeşitli kaynaklardan *çok farklı bilgi, düşünce, ideal ve dünya görüşüne sahip insanlar yetişmiştir*. Bu zıtlıkların toplumda olumsuz sonuçları görülmüştür.
13. Eğitimde yenileşmeler, bir avuç yönetici, aydın ve öğretmen tarafından başlatılmıştır.
14. Avrupa'daki gelişmelerin topluma tanıtılmasında ve eğitimdeki yenileşmelerde Avrupa'da görev yapan Osmanlı elçilerinin ve öğrenim gören aydınların önemli katkıları olmuştur.
15. Eğitimdeki dönüşümler, hemen her zaman, *eski malzeme ile yeni bir şey yapmak* biçiminde gerçekleştiği için, medrese, böylece, yeni okullarda etkisini şu yollarla kısmen sürdürmüştür: Öğretmen, öğrenciler, programlar, yöntemler...
16. Tanzimat döneminde, siyasî gelişmelerin sonucu olarak, çeşitli din, dil ve kültürlerden oluşan ülke insanlarını bir arada tutmak amacıyla “Osmanlılık” ideali ortaya çıkmış ve bir *Osmanlı insan tipi* meydana getirmek için eğitimden de yararlanılmaya çalışılmıştır. Ancak, azınlıklar, esasta ayrılıkçı ve millî emellerinden vazgeçmemişlerdir.
17. Azınlık ve yabancı okulları çok büyük gelişmeler göstermiş, devlet için bir tehlike haline gelmeye başlamışlardır.
18. Açılan yeni okulların programlarına *hayata dönük dersler* konulmuştur.
19. Programlarda doğal olarak bir gelişme gözlenmekle beraber, uzun süre, çeşitli okulların programları birbirlerine çok yakın bir özellik göstermişlerdir.
20. Tanzimatın kökleşmesi için aydınlar ve memurlar yetiştirilmesi gerekli görülmüş, bu nedenle sivil okullara ve memur yetiştirmeye fazla önem verilmiştir.
21. Medrese dışındaki okullarda, *Osmanlıca* denen Türkçe öğretim dili olarak benimsenmiştir. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* (1869)'nin gerekçesinde “bir milletin eğitimde ilerleme sağlamasını, kendi dilinde eğitim öğretim yapmasında aramak gerekir; bir topluma yabancı dille bilim ve sanatta ilerleme yolunu göstermek zordur” denilmesi çok önemlidir. Bu dönemde, *dilin öğretimdeki önemi yanında, sadeleşmesinin gerektiği de* anlaşılmaya başlanmıştır.
22. Meslekî ve teknik eğitimin temelleri atılmaya başlanmıştır.

23. İlk kez, *öğretmen yetiştiren meslek okulları* açılmıştır.
24. İlk kez, *kızlar için, orta dereceli okullar* açılmıştır. İlk kez bir kız öğretmen okulunun açılışı da Tanzimat döneminde. Kimi yazarlar, Osmanlı ve İslâm toplumlarının ilerlemesi için kadınların eğitilmesini, toplumda iş yaşamına katılmasını gerekli görmeye başlamışlardır. Özetle, Tanzimat döneminde kızların ve kadınların eğitilmesinin önemi giderek daha iyi anlaşılmıştır.
25. Öğrenci ve öğretmenlerin kılık ve kıyafetleri belirlenip düzenlenmeye başlanılmıştır.
26. Disiplin aracı olarak *falaka* -yasal olarak kaldırılmıştır.
27. Az zamanda çok iş yapmak düşüncesi vs. nedeniyle, sivil okulların pek çoğu için uygun binalar yapılmamış, bunlar eğreti binalarda öğretimlerini sürdürmüşlerdir. Askerî okullar bu açıdan daha şanslıdır.
28. Halk eğitiminin önemi daha iyi anlaşılmaya başlanmış, bu alanda gelişmeler görülmüştür.

Tanzimat döneminde eğitimdeki yenileşme ve dönüşümlerin temel dayanakları şunlardır (Akyüz, 2011: 159-160):

- 1839 tarihli Tanzimat Fermanında eğitimle ilgili bir kelime bile yoktur. Fakat, devlet adamları, girilen yeniliklerin kalıcı olabilmesi için *bilgili bir toplum, yeni bir aydın tipi ve kadro* oluşturmak gerektiğini biliyorlardı. Bunu fikir ve uygulamalarında gösterdiler. Cevdet Paşa'ya göre, Reşit Paşa ve arkadaşlarının amacı, örgün ve yaygın eğitim yoluyla, başka deyişle, okullar açarak ve halkı eğiterek, devleti Avrupa'nın yeni usûllerine göre düzenlemek, başka deyişle, eğitim yoluyla kapsamlı ve esaslı bir toplumsal dönüşümü gerçekleştirmektir. Ayrıca, eğitimde yenileşme hem tarihî süreç içinde kaçınılmaz görünüyordu, hem de Avrupa kamuoyunu böylece kazanmak düşünülüyordu. Avrupa'nın baskıları da yönlendiriciydi.
- 1856 tarihli Islahat Fermanında özel öğretimle ilgili hükümler yanında, "Avrupa'nın eğitim, bilim ve sermayesinden yararlanılacağı" belirtilmiştir.
- Abdülmecit, Ocak 1845'te Bâb-ı Âlî'ye gidip, Sadrazam ve tüm vekillere hitaben bir fermanını okutmuştur. Padişah bu belgede, o ana kadar girilen çabalardan, askerî olanlar hariç olumlu sonuçlar alınmadığını, bunun

kendisini "gece gündüz üzdüğünü" söylemiştir. Padişah isteklerini şöyle sıralamıştır:

1. Halkın cehâleti giderilmeli, eğitimi sağlanmalıdır.
2. Her düzeyde eğitim ve meslekî eğitim ele alınmalıdır.
3. Din ve dünya için geçerli bir eğitim verilmelidir.
4. Okullar ülkenin uygun olan her yerinde açılmalıdır.

Eğitimle daha yakından ilgilenilme, Padişahın bu uyarısından sonra başlamıştır.

- Tanzimat döneminde Avrupa'yı gezip gören, orada resmî görevlerde ya da öğrenimde bulunan *aydınlar*, ülkeye daha sık gelmeye başlayan *yabancılar*, hatta ülkedeki *azınlık* ve *yabancı okulları* da, dolaylı veya dolaysız biçimde, *Osmanlı eğitiminin yenileşmesine etkide bulunan unsurlar* olmuşlardır.

Bu etkenler arasında, *Avrupa'ya resmî görevle gidenlerden* biri olan Mustafa Sâmî Efendi'nin görüşlerine değinelim. O, 1838'de Paris elçiliği başkâtipliğine atanmış ve bu görevde iken Temmuz 1840'ta gözlemlerini yayımlayarak Osmanlıların Avrupa'nın eğitimde, bilimde, hayatın her alanındaki gelişme nedenlerini tanımlarına katkıda bulunmuştur. Gözlemlerinden bazıları özetle şöyledir (Mustafa Sami, 1996):

"Avrupalıların durumlarının bu kadar düzenli olması, ülkelerinde fenlerin ve erdemliliğin yayılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Onlar, dünyada en çok utanılacak şeyin cehalet olduğuna inanırlar. Erkek-kız tüm çocuklarını en az on yıl boyunca okuturlar. Dillerine çeki düzen vermişlerdir. Daima halkın şevk ve gayretinin artmasına çalışırlar ve kimsenin hakkını yemez, emeğini boşa harcamazlar."

Ancak, şunu da bilmemiz gerekir: 19. yüzyılın ortalarına kadar Fransa, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde özellikle ilköğretim geri idi ve cehalet yaygındı. Bu ülkelerde bilimsel ve teknik gelişmeler genel eğitimin yaygınlaşmasından önce ortaya çıkmıştır.

- Osmanlı yöneticileri, eğitimin çağdaşlaşması yolunda öncelikle Fransa'ya yönelmişlerdir. Bunda özellikle, Kanunî Sultan Süleyman ve I. Fransuva'ya kadar çıkan tarihî ilişkiler etken olmuştur.

Tanzimat döneminde eğitimin en önemli alanlarından biri olan öğretmen yetiştirmede gerçekleştirilen ciddi bir dönüşüm, ilk kez, medrese dışında öğretmen yetiştiren ve *Darülmüallimîn* denen

bir kurumun açılmasıdır (16 Mart 1848). Bu kurumun ilk müdürü Ahmet Cevdet Efendi'dir (sonra Paşa ve Maarif Nazırı). Ahmet Cevdet Efendi'nin 1851'de hazırladığı *Nizamname* çok önemlidir. Bu Nizamname, öğretmen yetiştirmede, öğretmenlerin tutum ve davranışlarında başlatılan çok önemli dönüşümün temel ilkelerini kapsamaktadır. Bunlar kısaca şöyledir (Akyüz, 1990: 3-20):

Darülmualimînin müdürü Ahmet Cevdet Efendi ilk kez programa "eğitim öğretim yöntemi" konusunda bir meslek dersi koymuş, öğrencilerin medreseli tutum ve davranışlarını değiştirmeye çalışmıştır. Örneğin o, öğrencilerin medreselerden aktarıma yoluyla bu okula geldikleri için medreselerde alıştıkları ve Darülmualimîninde de uyguladıkları "cerre çıkma" geleneğini kaldırmıştır. Öğretmen yetiştirmede bu dönüşüm çok önemlidir ve özetle şöyledir:

Ahmet Cevdet Efendi, medrese düzeninin önemli unsurlarından olan, öğrencilerin 'cerre çıkmasını', yani 'üç aylar' denen Recep, Şaban, Ramazan'da taşraya (İstanbul dışına) gidip halka vaaz etme, ibadet ettirme, karşılığında da yiyecek, giyecek, para toplama uygulamasını 'dilencilik' olarak niteleyip kaldırmıştır. O, kendisi de medreseden yetiştiği halde, 'cer' yönteminin sakıncalarını görüp Darülmualimîn öğrencilerini bundan uzaklaştırmakla çok ileri görüşlü bir eğitimci olduğunu da ortaya koymuştur. Demek ki, Ahmet Cevdet Efendi, medrese dışında açılan Darülmualimînin, medrese düzenine özgü tutum ve davranışlardan da sıyrılmasını, yeni ve öğretmenlik mesleğinin gerektirdiği bir kurum olmasını gerekli görmüştür. Bu, *Türk öğretmeninin meslek tarihinde son derece önemli bir düşünce ve uygulamadır.*

Ahmet Cevdet Efendi, Darülmualimîn öğrencilerinin 'cerre çıkmalarını' iki neden ileri sürerek engellemiştir:

- 'Cer' nedeniyle taşrada birkaç ay geçiren öğrencilerin öğrenimi aksamakta, onlar öğrendiklerini bile unutmaktadırlar. Oysa bilim, 'sürekli ve çok çalışma ile kazanılır; bilim öğrenmeye en büyük zarar, onu bırakmaktan gelir'.
- 'Cerre çıkıp' erzak toplamak *dilenciliktir* ve bu, öğrencilere, öğretmenlik için gerekli olan 'vakar ve temkini', yani *saygınlığı* kaybettirir.

Ahmet Cevdet Efendi'nin, öğretmenlik için gerekli olan '*saygınlığı*' korumaları amacıyla öğrencilerin 'cerre çıkmalarını' önlemesi, o dönemde son derece cesurca ve isabetle ileri sürülmüş yepyeni bir düşüncedir. Bu düşünce ve uygulama, Türk eğitim tarihinden çıkan tecrübe ve dersler arasında çok değer taşımaktadır. Bu, medrese dışı sivil öğretime ve öğretmen yetiştirmeye geçilirken, *öğretmenlerin tutum ve davranışlarının, mesleğin gerektirdiği özelliklerin*

belirlenmesi yolunda ileri sürülmüş, muhtemelen ilk görüş ve uygulamadır.

Ancak, Darülmualimîn, daha sonraki yıllarda yine medresenin etkisinde kalmış, bu durum II. Meşrutiyet yıllarına kadar sürmüştür.

Burada, öğretmen yetiştirme ile çok sıkı ilişkili olan, Tanzimat döneminde başlayan ve günümüze kadar (2011) süregelen, öğretmenlik mesleğinin yeterli ölçüde gelişip güçlenmesine engel oluşturan bir uygulamadan söz etmemiz uygun olur. Bu, "öğretmenlerin hukukî statüsü" konusudur:

1848'de öğretmen yetiştirmek için bir okulun açılması yeni bir anlayış ve Türk eğitim tarihinde çok önemli bir olaydır. Artık rüştiye (ortaokul) öğretmenleri yalnızca bu okulun mezunlarından mı atanacaktı? Okulun yayımladığımız *Nizamnamesinde* (1851) "dışarıdan" da öğretmen atanabileceğine ilişkin bir hüküm yok. Ayrıca yine yayımladığımız başka arşiv belgeleri (1860-1861) de, 1848'de açılan Darülmualimînin başlangıçta, rüştiye öğretmenlerinin tek kaynağı olarak görüldüğünü kesinlikle ortaya koyuyor. Eğitim tarihimizde çok büyük değeri bulunan bu 1860-1861 tarihli belgeler özetle şöyledir (Akyüz, 1998: 6-16):

İlk Eğitim Bakanı Abdurrahman Sami Paşa, 1860'ta, "öğretmene ihtiyaç bulunduğunu" ve "Darülmualimîn mezunlarının sayıca ve bilgice yetersiz yetiştiklerini" ileri sürerek İstanbul dışında 8 (sekiz) rüştiyeye, bu okulun dışından "sınavla" öğretmen atamıştır. Bunun üzerine Darülmualimîn öğrencileri ve öğretmenleri Sadrazama (başbakan) bir dilekçe verip bu atamaların usulsüz olduğunu, *Nizamnameye* ters düştüğünü, kendilerine "haksızlık" yapıldığını ileri sürmüşlerdir.

Gerçekten, 1851 tarihli *Darülmualimîn Nizamnamesinde*, bu okulun mezunları dışından da öğretmen atanabileceği şeklinde bir hüküm yoktur. Bu bize, o tarihte, öğretmenliğe girişin çok isabetle belirlendiğini, başka deyişle, mesleğin temellerinin sağlam atıldığını göstermektedir. Nizamnameye göre, programın ilk dersinin bir *öğretim yöntemi* dersi olması da öğretmenliğin bir meslek olarak görüldüğünün kesin işaretidir.

Özetle, öğretmen olmak için meslekî bir öğrenim görmekte olan öğrenciler, Sadrazama verdikleri bu şikâyet dilekçesi ile, mesleği dışarıdan atanmalara karşı korumaya çalışmakta ve böylece çok önemli bir tepki göstermektedirler. Bu, Türkiye'de öğretmenlik mesleğinin en önemli ve anlamlı olaylarından biridir.

Sonuçta, Mart 1861'de, "ihtiyaç" kalmayınca kadar ve "geçici olarak" Darülmualimîn dışından da öğretmen atanabileceği şeklinde bir hüküm bu okulun *Nizamnamesine* konarak resmî makamlar bu haksız atama yolunu "yasallaştırmışlardır".

1859'da İstanbul'da Sultanahmet'te kızlar için ilk kez bir rüştiye mektebi (ortaokul) ve 1870'te *Darülmuallimat* adında bir kız öğretmen okulunun açılması da kızların eğitiminde önemli bir dönüşümün başlangıcıdır (Öztürk, 2005).

Tanzimat döneminde eğitim öğretimde gerçekleşmeye başlayan dönüşümlerin benimsenmesi kolay olmamış, bunları zihinlerin özümsemesi konusunda önemli sorunlar yaşanmıştır. Bu önemli konuda biraz açmak uygun olur (Akyüz, 2011: 189-191):

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Tanzimat döneminden itibaren sivil okullara hayata dönük konularla bazı müsbet bilim dersleri girmeye başlamıştır. Bir yandan da geleneksel dinî muhtevalı dersler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bazı kaynakların belirttiğine göre, öğrenciler, Cumhuriyet yıllarına kadar, bu müsbet bilimler-dinî bilimler derslerinde öğrendikleri bazen çelişkili bilgilerin ve öğretmenlerin farklı tutumlarının olumsuz etkilerinde kalmışlardır. Kanımızca bunun temel nedeni, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batı'da hızlı bilimsel gelişmelerin pozitivist ve maddeci görüşleri güçlendirip dinî inançları sarsmaya başlaması ve müsbet bilimlerin adeta tapılır hale gelmesidir. Kimi Osmanlı aydınları ve öğretmenleri de bu gelişmelerden etkilenmişlerdir. Sonuçta, Osmanlı öğrencilerinin kafası bu zıt, çelişkili fikirlerle altüst olmuş, eski ve geleneksel değerlerden, müsbet bilim anlayışına geçmek büyük acılara, sancılara yol açmıştır. Bu durum özellikle Rüşdiye, İdadiye, Sultaniye gibi ortaöğretim kurumlarında gözlenir.

Eğitimci M. E. Erişirgil'in (1891-1965) yazdığına göre, "Tanzimattan sonra, tabiat derslerini okutanlarla din derslerini okutanların kültür bakımından birbirleriyle hiç ilgisi yoktu. Din hocaları, diğer hocaların okuttukları konular hakkında hiçbir şey bilmedikleri gibi, çoğu zaman onların okuttuklarının dayandığı esasları sözleriyle, halleriyle inkâr ediyorlardı. Diğer derslerin bazı hocaları da din hocalarının bilgisizliğini ve söylediklerinin saçmalığını -sözleriyle değilse bile- halleriyle talebeye anlatmakta idiler. İki tarafın da fikirlerini açıkça söylemeye cesaretleri olmadığı için bu iki tür hocanın aldıkları durumun sebepleri üzerinde düşünmeye imkân bulamayan gençlerin fikir ve duyguları tezatlar içinde kalıyordu. Bu ruh haleti içinde olan bir gencin karşısına doğru veya yanlış bir fikri derli toplu söyleme kabiliyetinde olan biri çıkıverir, yahut onlar böyle bir eser okursa, kolaylıkla o yana kayıverirdi. Okul içindeki fikir tezatları, burada yetişenler tarafından toplum içine getiriliyordu."

Yine Erişirgil, müsbet bilimler öğretmenlerinin ve okul müdürlerinin, din dersi hocalarını aşağı gördüklerini ve bunu öğrencilerin de fark ettiğini, bu nedenle, din derslerine karşı az çok alaycı bir tavır takındıklarını söyler: "Resmî makamların anlayışı da az

çok böyledir: Hikmet, Türkçe, Tarih muallimi tayin olunurken onların bir İdadî öğrenimi görmüş olmaları aranıldığı halde, Ulûm-i Diniye muallimi için bu şarta lüzum görülmezdi. Daha doğrusu, nereden, ne suretle çıkanların din dersleri muallimi olabileceğine dair kesin bir hüküm yoktu."

Bilim tarihimize ilişkin araştırmaları ile tanınan Dr. Adnan Adıvar (1882-1955) da, o dönemde öğrencilerin ve gençlerin çelişkili bir etki altında kaldıklarını belirtir. O, önemli sosyal dönüşüm dönemlerini yaşamış olan kendi neslini "zavallı" olarak niteler ve eğitimde yaşadıkları çelişkileri şöyle ifade eder:

"Bu gençler, mektepte bir gün bir din dersi hocasının kestirip atan, münakaşaya (tartışmaya) yer bırakmayan ifadelerle anlattığı derslerden çıkan hükümleri düşünürken, ertesi gün, açık fikirli bir fizik veya kimya hocasından din hocasının sözlerine karşı koyacak gibi gözüken sözler işitiyorlardı. O gençler bilmiyorlardı: Din hocasının kestirip atılması (nassı, doğmatik) hükümlerine inanmakla mı, yoksa fizik hocasının akli serbest bırakan ve fakat sonradan gene her şeyi tabiat kanunlarına bağlayan hükümlerine inanmakla mı rahat ve huzura kavuşacaklardı? Bu kararsızlık ve huzursuzluk içinde yüksek tahsile çıkan genç, bir de yabancı dil öğrenmiş ve o dilden kitaplar okumuşsa, o kitaplardan öğrendiği Batı'nın fikri, içtimaî ve bilhassa günlük hayatıyla kendi evinde, sokağında, mektebinde, kahvesinde gördüğü hayat arasındaki derin uçurumdan başı dönüyordu. 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarının hürriyetçilik devrinde yaşayan bu gençler, mekteplerde, verecekleri arzu hallerin (dilekçelerin) başına mutlaka Padişaha bir dua yazmaya mecbur tutuluyorlardı; derslere hoca ile beraber bir de sansür (denetim) memuru giriyordu. Gençler bilmiyorlardı: Okudukları kitaplardaki hayatla yaşadıkları hayattan hangisi hata (yanlış), hangisi hakikat (gerçek) idi?"

Birinci Meşrutiyet Dönemi

Kanun-i Esasî'nin ilanı ile başlayan ve iki yıl kadar süren I. Meşrutiyet döneminde eğitim alanında en önemli dönüşümler bir anayasa olan bu belgeye eğitimle ilgili aşağıdaki hükümlerin girmesidir (Akyüz, 2011: 223-224):

1876 tarihli *Kanun-i Esasî*'nin üç maddesi eğitimle ilgilidir. Bunlardan ilk ikisi özel öğretime, üçüncüsü ilköğretim zorunluluğuna ilişkindir:

- 15. maddede, "emr-i tedris serbesttir, muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumî ve hususî tedrise mezundur" hükmü yer alır. Anlamı: "Öğretim işini (konusunu) herkes özgürce yapabilir; ilgili kanuna uymak şartıyla her Osmanlı vatandaşı genel ve özel öğretim yapmaya izinlidir."

- 16. maddede, Osmanlı ülkesinde bulunan çeşitli toplumların “umur-ı itikadiyelerine müteallik olan usûl-i tâlimiyeye halel getirilmeyecektir” denir. Bu, “ülkedeki çeşitli dinsel inanışlardaki toplumların din ve inanışlarına ilişkin öğretim yöntemi ve biçimine dokunulmayacaktır” anlamındadır. Aynı madde, ülkedeki tüm mekteplerin devletin denetiminde olduğunu da belirtir.
- 114. madde şöyledir: “Osmanlı efradının (bireylerinin) kâffesince (tümü için) tahsil-i maarifin (öğrenimin) birinci mertebesi (ilköğretim) mecburî (zorunlu) olacak ve bunun derecat ve teferruatı (ayrıntıları) nizam-ı mahsus (ayrı bir düzenleme) ile tâyin kılınacaktır (belirlenecektir).”

Mutlakiyet Dönemi (1878-1908)

Abdülhamit’in 13 Şubat 1878’de Parlamento’yu süresiz tatil etmesinden 23 Temmuz 1908’e kadar geçen süreye Mutlakiyet dönemi denir.

Bu dönemde de eğitimde birçok dönüşümler gerçekleşmiştir. Bunların başlıcaları ve dönemin temel eğitim özellikleri şunlardır (Akyüz, 2011: 225-226):

1. Birçok meslek ve sanat okulu açılmıştır. Bu, Mutlakiyet dönemi eğitiminin en belirgin özelliğidir.
2. Üstün zekâlı vs. Hıristiyan çocuklarının eğitimi için kurulmuş olan Enderun Mektebi’nden sonra ilk kez *özel eğitim* alanında bir girişim olmuş, sağır, dilsiz ve körler için bir okul açılmıştır.
3. Türk, azınlık ve yabancı *özel öğretim* büyük gelişme göstermiştir. Ancak, azınlık ve yabancı özel öğretim kurumlarının denetlenememesi çok önemli sakıncaları da beraberinde getirmiştir.
4. Genel eğitimde ve *okulların yaygınlaşmasında* önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Rejimin ilk yılları içinde, bu alandaki çabaların daha yoğun olduğu görülür.
5. Ortaöğretim (rüştiye) düzeyinde kızların eğitiminde gelişmeler sağlanmıştır.
6. Rüştiye ve İdadilerin (liselerin) yaygınlaştırılmasına önem verilmiş, ancak, özellikle parasal kaynak yetersizliği nedeniyle ilköğretime aynı özen gösterilmemiştir.
7. Nicelik bakımından gözlenen başarılar *eğitimin niteliğini* yükseltmek gibi bir amaçla beraber yürütülmemiştir. Azınlık ve yabancı öğretim kurumları hariç, okullar, öğretmenler, programlar, kitaplar, basın sıkı

bir *denetim* altına alınmış, yeni düşünceler engellenmeye çalışılmıştır.

8. Bu dönemde yetiştirilmek istenen *insan tipi*, Tanzimatın “*Osmanlılık*” *idealine bağlı, dindarlık, itaatkârlık, Padişah Abdülhamit’e sadakat özellikleri güçlendirilmeye çalışılan bir insan tipidir*. Eğitimin amaçları, ders kitapları, programlarda buna özen gösterilmiştir. Ancak, azınlıklar ve yabancılar, millî, dinî, siyasî, ayrılıkçı emellerini yine de eğitim yoluyla sürdürmüşlerdir.
9. Programlardan hayata dönük ve bazı başka dersler çıkarılmış, din ve ahlâk derslerinin saatleri artırılmıştır.
10. *Öğretmenliğin meslekleşmesine ilişkin -kâğıt üzerinde de kalsa- bazı önemli hukukî düzenlemelere* başlandığı görülür.
11. Ancak, öğretmenlerin çeşitli sorunları giderek büyümüş ve kadın öğretmenlerin eğitim yöneticiliği konusunda Tanzimat döneminde başlatılan gelişmeler durdurulmuştur.
12. Ordunun eğitimi Alman subaylarına teslim edilmiştir.
13. Maarif Nezareti, 1894-1895’ten itibaren, ülke çapında eğitim istatistikleri yayımlamaya başlamış ve yine ilk kez 1898-1904 yılları için *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla, ülke çapında önemli eğitim, öğretim yıllıkları yayımlanmıştır. Bu belgeler, ülkenin eğitim durumunu rakamsal olarak ve topluca gösterdikleri için, eğitim sorunlarının daha iyi anlaşılıp değerlendirilmesine yardımcı olmuştur.

Mutlakiyet dönemi eğitiminin özünü iyi anlamak için öğrenim hayatını bu dönemde geçiren Mustafa Kemal Atatürk’ün bu konuda yaptığı değerlendirmeler büyük önem taşır. O, bu değerlendirmelerini Eylül 1924’te Samsun’da öğretmenlere hitaben yapmıştır (Akyüz, 1981: 109-122):

“Gerçi biz, belki burada bulunanların kâffesi (tümü) dünyaya geldiğimiz zaman bu topraklar üzerinde yaşayanlarla beraber kahhar (kahredici, öldürücü) bir istibdadın (zulüm ve baskı yönetimi) pençesi içinde idik. Ağızlar kilitlemiş gibi idi. Muallimler, mürebbiler yalnız bir noktayı dimağlara yerleştirmeye mecbur tutulmakta idi: Benliğini, her şeyini unutarak bir heyûlaya (hayale) boyun eğmek, onun kölesi olmak. Bununla beraber tahattur etmek (hatırlamak) lâzımdır ki, o tazyik (baskı) altında dahi, bizi bugün için yetiştirmeye çalışan hakikî ve fedâkâr muallimler, mürebbiler eksik değildi. Onların bize verdiği feyiz (bilim, irfan) elbette esersiz (sonuçsuz, ürünsüz) kalmamıştır. Şimdi burada bir zat-ı âliye

(yüce, saygıdeğer bir kişiye) tesadüf ettim. O benim rüştiye birinci sınıfında muallimim idi. Bana henüz iptidai şeyler öğretirken istikbal (gelecek) için ilk fikirleri de vermişti.”

Atatürk, mesleğinde başarılı, mesleğin gerektirdiği özellikleri taşıyan öğretmenlere sahip olmuştur ki bu kendisi ve Türk milleti için büyük bir mutluluktur. Öğretmenleri onu çok değişik biçimlerde etkilemiş, ona çok yararlı bir rehberlik yapmışlardır:

Burada, Atatürk'ün iki öğretmeni üzerinde kısaca duralım (Akyüz, 1981: 109-122):

Şemsi Efendi: Atatürk'ün ilk öğretmenidir. Eğitim tarihimize yeni pedagojik yöntem ve uygulamaları ilk deneyenlerdendir. Öğrencileri bir üst düzeyde okul olan rüştiyedeki öğrencilerden daha bilgili yetişiyorlardı. Atatürk'ün dinde bağınazlığa karşı görüşlerinde, yenilikçi fikirlerinde, disiplin duygularının gelişmesinde Şemsi Efendi'nin öğretim ve uygulamalarının şüphesiz payı vardır.

Yüzbaşı Mustafa Bey: Atatürk'ün, Selânik Askerî Rüşdiyesinde Matematik öğretmenidir. Öğrencisinin yeteneklerini sezip ona Kemal adını takmıştır. Bu şekilde onun kendisinden ve arkadaşlarından farklı ve üstün durumunu tespit etmiş, ona, daha iyiye, daha güzele doğru gitmesi için sürekli bir teşvik nedeni sağlamıştır. Bu çok önemli tarihî olayı, Mustafa Kemal Atatürk'ü sürekli, daha büyük başarı ve erdemler peşinde koşmaya iten manevî bir destek olarak değerlendirmek gerekir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi

Meclisli siyasal düzene dönüş için Anayasanın tekrar yürürlüğe konduğu 23 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesine kadar geçen zamana *II. Meşrutiyet*, veya daha çok kullanılan şekliyle, sadece, *Meşrutiyet* dönemi denir.

“31 Mart” (13 Nisan 1909) günü İstanbul'da patlak veren bir olay, yeni açılan Parlamento dağıtmayı ve Meşrutiyeti kaldırmayı amaçlamıştır. Bu olay ordu tarafından bastırılmış ve bundan sonra Abdülhamit tahttan indirilerek yerine Mehmet Reşat (1909-1918) getirilmiştir.

Dönemin öteki en önemli siyasî ve askerî olayları şunlardır: Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan (1912-1913) ve I. Dünya Savaşları (1914-1918), arkasından gelen Mütareke dönemi, parti kavgaları, öğrenci olayları, vs.

Meşrutiyet dönemi eğitiminin temel özellikleri şunlardır:

Bu dönemde toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi, eğitim alanında da önemli dönüşümlerin ilk belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu açıdan, Meşrutiyet dönemi eğitiminin temel özellikleri özetle şunlardır (Akyüz, 2011: 265-267):

1. Siyasî hayat ve fikir hareketleri birden canlanmış, yayın özgürlüğüne kavuşma yanında, özellikle Balkan Savaşları, aydınları toplumsal sorunları ve dertleri acımasız bir dille ortaya koymaya itmiştir. *Eğitim sorunları* da, üzerinde önemle durulan bir alan olmuştur. Tartışılan başlıca *eğitim sorunları* ve *eğitim akımları* şunlardır: a) Politik akımlar (Osmanlılık, İslâmcılık, Türkçülük, Batıcılık, Sosyalizm) ve eğitim, b) Millî ve kültürel eğitim, c) Seçkinler eğitimi-kitle eğitimi, d) Anglo-Sakson eğitimi (eğitimde pragmatizm), e) Toplumcu kurtarıcı öğretmen görüşü, f) Kızların eğitimi, g) Halk eğitimi, h) İş, üretim, köy ve çevre eğitimi, i) Eğitimde çocuktan hareket ve j) Beden eğitimi (Ergün, 1996).
2. Dönemin başında, Meşrutiyetin ilânı ile beraber, aşırı hürriyetçi bir hava ortaya çıkmış, bu okullara da yansımıştır. Bu nedenle, önceleri okullara “hürriyetçi mektepler” dendiği olmuştur. Fakat, bu terimle aslında, okulların içine yuvarlandığı disiplinsizlik, keşmekeş, başıboşluk, gösteriş (nümayiş) anlatılmak istenmiştir. 31 Mart olayı bastırıldıktan sonra, okullarda da disiplin sağlanmıştır.
3. Özellikle Balkan Savaşlarından (1912-1913) sonra, toplumda eğitim konularına ilgi artmış, âdeta herkesin “gözü açılmış, eğitim işleri yalnızca Maarif Nezaretinin işi olmaktan çıkmıştır.” (Satı, 1334: 654-665). Ancak, Balkan Savaşları felâketlerinden çıkarılan, “toplum olarak uyuşukluktan silkinip, çalışıp çaba harcayarak toparlanma gerektiği, yoksa devletin daha büyük felaketlerle karşılaşacağı” gibi *dersler, düşünceler ve özeleştiriler*, ne yazık ki, çabuk unutulmuştur.
4. Balkan Savaşları ve felaketlerinden sonra toplumda, “*çökmekte olan devleti eğitim ve öğretmenler kurtaracaktır*” şeklinde bir görüş benimsenmiştir. Fakat bu, genellikle, bir slogan görünümünden öteye gidememiştir.
5. Özellikle Balkan Savaşlarına kadar “taassup” nedeniyle *kızların eğitimi* konusunda verimli çalışılmamış, fakat Balkan felaketlerinden sonra “taassup azalmış, daha cesurca ve etkili çalışmalar yapılabilmektedir.” (Satı, 1334: 654-665).
6. *Kızlar için* ilk kez bir lise ile bir yüksek öğretim kurumu açılmıştır (Öztürk, 2005).
7. Dönemin sonuna doğru geleneksel *sıbyan mekteplerinin* çoğu kapatılmıştır.

8. İlk resmî anaokulları bu dönemde açılmış, *okul öncesi eğitimde* ilk ciddi adımlar atılmıştır.
9. Eğitimde *drama* ilk kez bu dönemde kullanılmaya başlanmıştır.
10. *Medreselerin ıslahı* için fikirler ve teşebbüsler yaygınlaşmıştır.
11. *Öğretmen yetiştirilmesinde* yenilikler yapılmış, önemli adımlar atılmıştır.
12. Öğretmenler ilk kez bu dönemde *meslekî örgütler* kurmuşlardır.
13. Eğitimde *niceliğe*, yani okul, öğrenci ve öğretmenleri sayıca arttırmaya öncelik verilmiş, niteliğin önemi konusunda bazı görüşler ve uygulamalar görülse bile, *nitelik* hemen her zaman ikinci planda kalmıştır.
14. Programlara sosyal, siyasal muhtevalı, *hayata dönük bazı dersler* girmiştir.
15. Eğitimin *bilim* olarak işlenmesinde ciddi gelişmeler sağlanmış, Batı'nın önemli eğitimcilerinin fikir ve yöntemleri çok daha iyi tanınmaya başlamıştır. Pedagoji ve eğitim, eğitimcilerde ve toplumda gittikçe saygı ve ilgi uyandıran bilimler olarak görülmüştür. Bazı eğitimciler ve öğretmenler, "ben Tarih, Coğrafya, Matematik bilmem, fakat onların öğretim yöntemlerini bilirim" şeklinde aşırı görüşlere bile sahip olmuşlardır.
16. Daha önce öğretimde *öğretmen, kitap, hafıza* çok önemli idi. Meşrutiyet döneminde bunların yerine *tabiat, eşya, olay, deney* getirildi. Bu, o dönem için "ihtilâlcî bir pedagoji" demektir. Başka deyişle, eğitim ve öğretim yöntemlerinde kitap ve öğretmenden eşyaya yönelen, gözleme ve öğrencinin kendisinin araştırıp bulmasına dayanan (usûl-i tekşifi ve tedris-i ayanî) bir yola gidilmeye başlandı. Bu şekilde, okullarda, öğrencilerin fizikî ve sosyal çevrelerini tanımaları için gözlem ve inceleme gezileri düzenlendi (fennî gezintiler, tenezzühler, müşahade cevelanları). Fakat bu yeni yöntemler pek yaygınlaşamadı.
17. Eğitim Bakanlığı ilk kez ülkenin *renkli eğitim haritalarını* yayınlamıştır.
18. Meşrutiyet dönemi eğitiminde özellikle yöntem ve tekniklere ilişkin yenilikler görülmekle beraber, Baltacıoğlu'na göre, eğitime ortak ve kesin bir "amaç" gösterilememiştir. Her alanda ortaya çıkan düşünce ve davranış çeşitliliği ve farklılığı, eğitim için böyle ortak ve kesin bir "amaç"

belirlenmesini engellemiştir (Akyüz, 2011: 267).

19. Ancak yine de eğitimin amacına ilişkin genel bir eğilimden söz edilmesi bize mümkün görünüyor. Şöyle ki:

Dönemin başından Balkan Savaşlarına kadar, Tanzimatın "Osmanlılık" ideali ve *Osmanlı insanı tipi* ülke insanlarını bir arada tutacak, siyasî birliği sürdürebilecek bir unsur olarak görülmüş, bu düşünce eğitimde de (amaçlarda, ders kitaplarında vs.) geçerliliğini korumuştur. Ancak, bu insan tipi Meşrutiyet yanlısıdır ve II. Abdülhamit'e karşıdır. Fakat, Balkan Savaşları ve felaketleri ile beraber "Osmanlılık"tan vazgeçilerek "Türkçülük" idealine yönelinmiştir.

Bu çerçevede, "yeni bir nesil yetiştirme" düşüncesi doğmuştur. Bu, "çocuğun" artık, geleneksel değerler dışında bir "birey" ve bir "vatandaş" olarak görülmeye ve algılanmaya başlaması demektir. Bu gelişme, Cumhuriyet döneminde tamamlanacaktır.

20. Meşrutiyet dönemi, eğitimde büyük girişimler dönemi olamamıştır. Baltacıoğlu'na göre, "Mutlakiyet döneminde esaslı yeniliklere mani olan Sultanın istibdadı idi. Meşrutiyet döneminde yeniliklere mani olan birçok fertlerin kararsızlığı idi. Sanki sosyal hayat bütün gücüyle ortaya çıkacağı tek bir vücut bulamayıp, parça parça kanaatler taşıyan zayıf bireyler arasında dağılıp kalmıştı." (Akyüz, 2011: 267).
21. Eğitimde yeterli girişim ve atılımlar yapılamamışsa da, eğitim ve öğretmen sorunları meslekî dergiler ve genel basında ilk kez geniş ölçüde tartışılmış, yeni ve orijinal görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları, Cumhuriyet dönemindeki uygulamaların tohumunu teşkil etmiştir (Köy Enstitüleri, vs.). Böylece, Meşrutiyet dönemi, eğitimde ve başka alanlarda, kısmen, gerekli bir *laboratuvar* olarak değerlendirilebilir.
22. *Balkan ve I. Dünya Savaşları* ve bunların yol açtığı felaketler, Meşrutiyet dönemi eğitiminin gelişmesini önleyici temel nedenler arasında yer almıştır.
23. Kadınlar devlet dairelerinde memur olarak çalışmaya, böylece, kırk yıldır bazılarının yaptığı "öğretmenlikten" başka hizmetlere de geçmeye başlamışlardır.

Mütareke ve Millî Mücadele Dönemleri (1918-1922)

I. Dünya Savaşında Çanakkale ve başka cephelerde büyük zaferler kazandığı halde, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti yenik sayılmış ve başkent İstanbul ile topraklarından birçok yeri işgal edilmeye başlanılmıştı. Müttefik devletler denen İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, Yunanistan bu parçalama ve pay kapma çabaları içinde Türk milletini de esaret altına almayı amaçlamışlardı. Oysa, *tarihin akışına şekil veren, her zaman hür ve bağımsız yaşamış Türk milleti, esareti kabul edemezdi.* Bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşına girişen Türk halkı, bağımsızlığını ve hürriyetini korumasını bilmiştir.

Millî Mücadele döneminde eğitimdeki dönüşümlere başlıca iki açıdan bakmak gerekir (Akyüz, 2011: 317-325):

A) Ankara millî hükümeti açısından

Bu açıdan bakıldığında, eğitimin başlıca dönüşümleri ve yönleri şunlardır:

1. Kurtuluş mücadelesi, eğitimi derinden etkilemiş, eğitim de bu mücadeleye katkıda bulunmuştur. Öğretmenlerin düzenlediği işgalleri protesto mitingleri millî uyanış, direniş ve örgütlenmeye büyük katkılar sağlamıştır.
2. Savaşın en yoğun olduğu bir zamanda Ankara'da bir eğitim kongresi toplanmış, burada Mustafa Kemal Atatürk çok önemli bir konuşma yapmıştır (Sarıhan, 2009: 71-76). Bu olayın eğitim tarihimizde büyük değeri vardır. O, konuşmasında, *yeni bir insan tipi* yetiştirilmesi gereği üzerinde durur. Bu *millî bir eğitim almış*, öncelikle *millî varlığını koruması* kendisine en temel değer olarak öğretilmiş bir insan tipidir.

Mustafa Kemal, kongreden “Türkiye'nin millî maarifini kurmasını” ister ve “millî maarifi” açıklar: “Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usûllerinin milletimizin gerileme tarihinde en önemli bir etken olduğu kanaatindeyim. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken, eski devrin batıl inançlarından ve doğuştan sahip olduğumuz özelliklerle hiç ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelebilen tüm etkilerden tamamen uzak, millî ve tarihî özelliğimizle uyumlu bir kültür anlıyorum.”

Mustafa Kemal, çocuklara, gençlere neler öğretilmesi gerektiğini de belirtir: “Onlara özellikle varlığı ile, hakkı ile, birliği ile çatışan tüm yabancı unsurlarla mücadele lüzumu ve millî fikirleri kendinden geçerek her zıt fikre karşı şiddetle ve fedâkârca koruma gereği telkin edilmelidir.”

Mustafa Kemal, bu konuşmasında öğretmenleri “gelecekteki kurtuluşumuzun saygıdeğer öncüleri” olarak tanımlamıştır.

3. Halkın millî kurtuluş davası yolunda bilgilendirilmesi amacıyla halk eğitimi çalışmaları yapılmıştır.

B) Osmanlı hükümeti açısından

İstanbul'daki Osmanlı hükümeti ve onun Maarif Nezareti eğitimde her türlü millî ve sosyal olumlu dönüşümlere karşı çıkmıştır. Bu alanda başlıca eylemleri şunlardır:

1. Maarif Nezareti, İttihat ve Terakki Fırkasına mensup olmakla suçladığı bazı öğretmenleri azletmiştir. Bu baskı özellikle Maarif Nazırı Ali Kemal (Mart-Mayıs 1919) döneminde görülür. Ali Kemal, sonra da Dahiliye (İçişleri) Nazırı olmuş, Mustafa Kemal'e açıkça cephe almış, millî hareketi engellemeye çalışmıştır.
2. İstanbul Darülmüallimîni mezunları, “millî harekete katılırlar” korkusuyla Anadolu'ya atanmamıştır.
3. 1920 Nisan – Temmuz aylarında Maarif Nazırlığı yapan Rumbeyoğlu Fahrettin, okul kitaplarından *Türk* sözcüğünün çıkarılıp *Osmanlı* sözcüğünün konmasını istemiştir.
4. Maarif Nezareti, öğretmen ve öğrencilerin, Anadolu'da doğup gelişen millî hareketle ilgilenmelerini engellemeye çalışmış, fakat daha önce gördüğümüz gibi, İzmir'in işgalinden doğan millî heyecanı ateşlemek ve dile getirmekte öğretmenlerin görev almalarına karşı çıkamamıştır.

Baskılara rağmen, İstanbul öğretmenlerinin büyük çoğunluğu Anadolu hareketine bağlı kalmıştır. Fakat, az da olsa karşı olan öğretmenler de görülür.

Cumhuriyet Döneminin İlk Onbeş Yılı (1923-1938)

Atatürk Kurtuluş Savaşını zaferle sonuçlandırmış ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilân edilerek, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Atatürk'ün deyimiyle “ebediyen pâyidar olacak” olan bu devletin kuruluşundan beri halk uzun bir sükûn ve barış dönemi yaşamıştır.

1923'ten sonra, ülkede, o zamana dek görülenlerle karşılaştırılmayacak kadar önemli siyasal, ekonomik, hukukî, eğitimsel ve kültürel dönüşümler gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet döneminin ilk onbeş yılına, başlıca eğitimsel ve kültürel dönüşümler açısından bakarsak, şu temel özellikleri görürüz (Akyüz, 2011: 327-329):

1. Dönemin siyasal, ekonomik, hukukî, kültürel değişimleri gerçekleştirildiğinde toplumun %10'u bile okur yazar olmadığı için, bunların kitlelere benimsetilmesi ve kökleşmelerinde eğitimin oynayabileceği rol her zamankinden fazla anlaşılmalı ve genel eğitime, özellikle de halk eğitimine önem verilmiştir.
2. Atatürk, bizzat kendisi "Başöğretmen" unvanı ile, eline tebeşiri alarak, kara tahta başında halka ders vermiş, kitlelerin eğitim düzeyinin yükselmesi için büyük çaba harcamıştır. Bu hareketiyle, o öğretmen ve eğitimciler için çok değerli bir manevi destek sağlamıştır.
3. Eğitimde genel olarak *sayısal* bakımdan önemli gelişmeler sağlanmıştır.
4. 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat (öğretim birliği) kanunu ile tüm okullar Eğitim Bakanlığına bağlanmış ve *medreseler* kaldırılmıştır.

Cumhuriyet döneminde eğitimde gerçekleştirilen dönüşümlerin kuşkusuz en önemlisi öğretimde birlik sağlanmasıdır. 3 Mart 1924'te gerçekleşen Tevhid-i Tedrisat, bu tarihten seksen yıl öncesinden beri bu konuda ileri sürülen fikirlerin ve girilen uygulamaların bir taçlanmasıdır.

Nitekim, 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat için 2 Mart'ta verilen kanun teklifinin başında şöyle denir: "1839'da başlayan Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti 'tevhid-i tedrisata başlamak istemiş ise de bunu başaramamış, aksine bu konuda bir ikilik bile meydana gelmiştir. Bu ikilik eğitim ve öğretim birliği açısından birçok zararlı sonuçlar doğurmuştur." Burada her ne kadar Tanzimattan itibaren Batı tarzında açılan sivil okullarla geleneksel medrese arasındaki ikilikten söz ediliyorsa da, Osmanlı son döneminde tevhid-i tedrisata daha geniş bir anlam verildiği kesindir (Akyüz, 2009: 113-129).

Gerçekten Osmanlı Devleti Tanzimattan beri Tevhid-i Tedrisatı adeta aramıştır.

1924'e kadar *Osmanlı insan yetiştirme sistemine* baktığımızda genellikle söylendiği gibi üçlü bir sacayak değil, çok daha fazla ayaklardan oluşan bir sacayak üstüne oturduğumuz görüyoruz. Bunlar şöyle sayılabilir:

1. Medreseler, 2. Sıbyan mektepleri, 3. Tekke ve tarikat eğitimi, 4. Cami dersleri, 5. Bazı edip ve bilginlerin isteyenlere verdikleri özel dersler, 6. Ahi ve esnaf örgütlerinin verdikleri genel eğitim, ahlâk eğitimi, 7. Enderun Mektebi, 8. Askerî okullar, 9. Tanzimattan sonra açılan sivil okullar, 10. Azınlık okulları, 11. Yabancı okullar, 12. Çeşitli sanat okulları.

İşte Osmanlı'nın insan yetiştirme anlayışı ve düzeni bu on iki ayağa oturmaktadır. Bazı Osmanlı devlet adamları bu durumun sakıncalarını gözlemiş ve

gidermek için bazı önlemler almaya çalışmışlardır. Yine bazı düşünürlerimiz ve yazarlarımız da bu konularda fikirler oluşturmaya çaba harcamışlardır.

Gerçekten Türk eğitim tarihi bize Tevhid-i Tedrisatın temelinde seksen yıllık arayışların, bocalamaların, acı deneyimlerin ve felaketlerin bulunduğunu göstermektedir. Tevhid-i Tedrisatı bir sistem haline getirip uygulayan Atatürk ve Cumhuriyet Hükümeti olmuştur. Tevhid-i Tedrisat ile medreseler kapatılmış, eğitimin millî olması için çok önemli bir adım atılmıştır.

1. Eğitim *laikleştirilmiştir*.
2. Eğitim *demokratikleştirilmiştir*.
3. Özellikle tarih ve dil konularında *millî bir amaca* yönelme başlamıştır.
4. *Latin harfleri* kabul edilmiştir.
5. Kadın eğitimine önem verilmiştir, bu alanda büyük gelişme sağlanmış ve *erkek – kız karışık (karma) eğitim* kesinlikle gerçekleştirilmiştir. Kadınların eğitim yoluyla meslek edinip toplum yaşamına katılması Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen en önemli dönüşümlerden biridir (Topçuoğlu, 2008: 54-64);(Akşit, 2005).
6. Kurtuluş Savaşının kazanılması ve 1938'e kadar Atatürk'ün varlığı, tüm halka ve öğrencilere, kendilerine ve geleceğe güven duygusu ve büyük bir şevk vermiş, kız erkek tüm öğrenciler bir meslek sahibi olarak topluma yararlı olabilmek için büyük çaba harcamışlardır.
7. Atatürk ilkelerine bağlı, laik, aktif, *yeni bir insan tipi* yetiştirmek eğitimin en önemli amaçlarından biri olmuştur. Bu, sosyal hayata karışan, fikrini özgürce söyleyen, "kimseye haksızlık yapmayan, haksızlıklara da duyarsız kalmayıp tepki gösteren" *yurttaş* tipidir ve önceki dönemlerin insan tiplerinden çok farklıdır. Ancak 1950'lerden sonra zaman zaman bu amaçlara karşı gelişmeler de görülmüştür (Akyüz, 2004: 5-8).
8. Eğitimin dönüştürülmesinde zaman zaman Batılı eğitimcilerden yardım umulmuştur.

Cumhuriyet dönemi eğitime yöneltilbilecek başlıca eleştiriler de şunlardır:

1. Öğrencileri, yetenekleri doğrultusunda ve ülkenin gerçekten ihtiyacı olan mesleklere ve teknik eğitime yönlendirici bir örgün eğitim sistemi tam olarak kurulamamıştır.
2. Eğitim öğretimde, "şekilsel" tutum ve davranışlara zaman zaman fazlaca yer verilmiş, bu da bazen "öz"ü unutturmuştur.

3. Öğretim yöntemleri ve öğrenci disiplini konusunda, geçmişten gelen etkiler kısmen sürüp gitmiştir (ezbercilik, vs.).

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Osmanlı döneminden Cumhuriyetin ilk on beş yılına kadar, her dönemin siyasî ve sosyal özelliklerine göre eğitimde çeşitli dönüşümler gözlenir. Eğitimin kendisindeki dönüşümler de toplumdaki genel dönüşümler için uygun ortam hazırlamıştır. Örneğin, Cumhuriyetin kadın devriminin başarıya ulaşmasında, 1870’te açılan ve Cumhuriyetin ilânında 53 yıldır kadın öğretmen ve aydın yetiştiren Darülmuallimatın etkisi önem taşır. Yine II. Meşrutiyet döneminin çeşitli sosyal felaketleri, aydınların gözünde yeni bir nesil yetiştirme fikrini doğurmuş, bu da Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Osmanlı’dan beri eğitimde dönüşümler ve eğitim yoluyla toplumsal dönüşümlerde kimi devlet yöneticilerinin etkileri de çok belirleyici olmuştur. Bunların başında Atatürk gelir. Tüm öğrencilik yaşamını Osmanlı son döneminde geçiren, devletin çöküşünün eğitimsel nedenlerini çok iyi gözleyen Atatürk, bu çöküşü esas olarak millî olmayan, pasif insanlar yetiştiren, hayata yönelik bilgi ve davranış kazandırmayı amaçlamayan eğitim sistemine bağlamış ve Cumhuriyetin artık tamamen farklı ve millî bir eğitim sistemine sahip olmasını istemiş ve Cumhuriyet için gerekli olan erdemli, çalışkan, aktif, vatansever nesiller yetiştirme görevini öğretmenlere vermiştir.

Kaynakça

- Akşit, E. (2005), *Kızların Sessizliği (Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi)*, İletişim Yay., İstanbul.
- Akyüz, Y. (2011), *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2011)*, Pegem Akademi Yay., Ankara.
- Akyüz, Y. (2009), “Osmanlı Son Döneminde ‘Öğretim Birliğine İhtiyaç Duyulması ve Bu Yolda Bazı Arayışlar’”, *Eğitim Bilimleri Bakış Açısıyla Eğitim Fakültelerinde Lisans ve Lisansüstü Eğitimin İrdelenmesi Çalıştayı*, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara, ss. 113-129.
- Akyüz, Y. (2004), “Osmanlıdan Cumhuriyete Geçerken Gençliğin Düşünce ve Niteliklerindeki Dönüşümlere Bir Bakış”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, 56, ss. 5-8.
- Akyüz, Y. (1999), “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, *Millî Eğitim*, 143, ss. 12-32.
- Akyüz, Y. (1998), “Öğretmen Okulu Dışından İlk Kez Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihi Gelişim”, *Millî Eğitim*, 137, ss. 6-16.
- Akyüz, Y. (1994), “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, *OTAM*, 5, ss.1-47.

- Akyüz, Y. (1993), “Türkiye’de Eğitimin Bilim Olarak Ele Alınışının Tarihçesi”, *Eğitim Bilimleri I. Ulusal Kongresi*, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara, ss. 125-150.
- Akyüz, Y. (1991), “Tanzimat Döneminde Ailenin Eğitim Görevlerine İlişkin Yeni Görüşler”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Başbakanlık Yay., Ankara, C.2, ss. 439-445.
- Akyüz, Y. (1990), “Darülmualliminin İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Millî Eğitim*, 95, ss. 3-20.
- Akyüz, Y. (1981), “Atatürk’ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı”, *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu*, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay. Ankara, ss.109-122.
- Ergün, M. (1996), *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yay., Ankara.
- Mustafa Sami (1996), *Avrupa Risalesi*, Haz. R. Demir, Gündoğan Yay., Ankara.
- Öztürk, C. (2005), *Türkiye’de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, Atatürk Eğitim Fakültesi Yay., İstanbul.
- Sarıhan, Z. (2009), *1921 Maarif Kongresi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara.
- Satı (1334), “Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi”, *Muallim*, 19, C.2, ss. 654-665.
- Somel, S. A. (2001), *The Modernisation of Public Education in the Ottoman Empire (1839-1908)*, Brill Leiden.
- Topçuoğlu, H. (2008), “10. Yıl, 10. Sınıf”, *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, (40. Yıl Özel Sayı), ss. 54-64.